

Veranderingen in waarden en normen

PROF. DR. J. M. M. DE VALK*

Sedert de Franse revolutie staan vrijheid en gelijkheid — in mindere mate broederschap — aan de top van de waardenhiërarchie. Stond in de negentiende eeuw vooral de vrijheid voorop, onze eeuw daarentegen wordt gekenmerkt door een streven naar grotere gelijkheid. Volgens de auteur zal deze tendentie zich ook in de naaste toekomst voortzetten. Daarbij kunnen de minder gunstige bijverschijnselen van deze ontwikkeling, zoals meer conformisme en inperking van vrijheden, zich eveneens sterker doen gevoelen. Zij kunnen botsen met andere, in het huidige cultuurpatroon verankerde, waarden van vrijheid, creativiteit en individuele ontplooiing. In het ernstigste geval kunnen deze conflicterende waarden leiden tot frustraties die een bedreiging vormen voor fundamentele christelijk-humanistische beginselen.

Inleiding

In het begin van de jaren twintig was mijn moeder, een meisje uit een degelijk katholiek gezin, lid van de Vereniging voor Eer en Deugd. Het doel van deze vereniging was het bevorderen van de eerbaarheid in het persoonlijke en publieke leven. Hoe dit werd nagestreefd, kan zij zich niet herinneren; wel dat zij en haar medeleden daarbij soms veel pret hadden. Misschien duidt dit er op dat er ook toen reeds enigermate relativerend over waarden als eer en deugd werd gedacht. Zeker is dat wij dit in onze tijd doen. Het is mij proefondervindelijk gebleken dat het voldoende is de naam der vereniging uit te spreken om bij moderne mensen een vertederde, dan wel meelijdende glimlach te voorschijn te brengen.

Dit betekent niet dat deze waarden geheel uit onze aandacht verdwenen zijn. Ze moeten nog voortleven, want er is niemand die eerloosheid of oneerbaarheid zou willen verdedigen. Het betekent eerder dat wij deze waarden nu een enigszins andere inhoud geven, maar vooral dat wij ze in onze waardenschaal een minder prominente plaats toekennen dan vroeger het geval was. Wij vinden andere waarden, zoals vrijheid, belangrijker. Als wij, wat soms onvermijdelijk is, moeten kiezen tussen twee waarden, bij voorbeeld tussen eerbaarheid en vrijheid, dan valt de beslissing nu eerder in het voordeel van de vrijheid uit. Daarom zijn er tegenwoordig naaktstranden en mogen wij meer bloot zien op het scherm.

Dat is slechts één voorbeeld uit vele, want deze verandering is een onderdeel van een veelomvattende verschuiving in het waardenpatroon van de westerse samenlevingen, die al meer dan een eeuw gaande is. Men moet deze verschuiving goed onderscheiden van wisselingen die zich op kortere termijn voordoen, die misschien meer indruk maken doch die in wezen niet zo belangrijk zijn. Want, zoals dat bij vele andere verschijnselen het geval is, kan men ook bij de veranderingen die zich in normen en waarden voordoen, onderscheid maken tussen wijzigingen die zich aan de oppervlakte afspeelen en veranderingen van meer fundamentele aard. De veranderingen aan de oppervlakte doen zich op korte termijn voor; ze hebben vaak een cyclisch karakter, waardoor ze een heen-en-weer gaande beweging vertonen. Zo kan men bij voorbeeld sedert het begin van de twintigste eeuw een voortdurende afwisseling constateren van meer optimistische, tolerante en progressieve fasen enerzijds, en meer pessimistische, conformistische en behoudende fasen anderzijds. Om ons tot het jongste verleden te beperken: na het optimisme van de jaren zestig (internationale ontspanning, democratiseringsbeweging, ondernemingslust) zijn de veel mattere jaren zeventig ge-

volgd (oorlogsdreiging, verslechterend ondernemersklimaat, ecologische verontrusting, „verrechtsing” van de politiek).

Dergelijke mentaliteitswisselingen hebben natuurlijk een grondslag in de feiten (werkloosheid, wapenwedloop, vervuiling enz.), maar ze hangen óók in belangrijke mate samen met verschijnselen van vermoeidheid en teleurstelling onder de toonaangevende groepen, of met het verschijnen van nieuwe elites. Het zijn dus óók generatieverschijnselen, hetgeen bevestigd wordt door de frequentie van deze wisselingen.

Anders is het gesteld met de meer fundamentele veranderingen in onze normen en waarden. Zij voltrekken zich op veel langere termijn; men moet hier soms in eeuwen rekenen. Zij hebben een cumulatief, niet een cyclisch karakter. Als voorbeeld moge hier de voortschrijdende secularisatie en rationalisatie van onze cultuur genoemd worden. Ondanks sommige belangrijke tegenbewegingen (zoals in de vorige eeuw Restauratie, Réveil en Romantiek) schrijden deze ontwikkelingen nu al eeuwen voort. Daarmee is niet gezegd dat zij een onontkoombaar, als het ware wetmatig karakter hebben. Zij berusten in laatste instantie op menselijke voorkeur en menselijke beslissingen. Doch omdat deze lange-termijnontwikkelingen zo'n groot moment bezitten, mag men verwachten dat zij voorlopig nog wel niet tot staan zullen komen. Daarom is het ook niet vermetel om zich aan een voorspelling van hun verloop in de komende vijftientig jaar te wagen (terwijl het daarentegen wél riskant zou zijn om bij voorbeeld het politieke klimaat in de jaren negentig te voorzien). Wij zullen ons hier verder uitsluitend bezighouden met deze fundamentele veranderingen op de lange termijn.

Gelijkheid en vrijheid

Het waarden- en normenpatroon van onze maatschappij is bijzonder ingewikkeld. Het vertoont talrijke variaties, want vrijwel elke groep in de samenleving heeft zijn eigen speciale waardenschaal of combinatie van waarden. Ook doen zich niet zelden innerlijke contradicties in het waardenpatroon voor. Daarop in te gaan zou ons echter te ver voeren. Wij willen niets anders doen dan een zeer globale indruk te geven van de normen en waarden in onze maatschappij. Deze nu dragen al sedert de dagen van de Franse Re-

* Hoogleraar sociologie en sociale filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

volutie een onmiskenbaar burgerlijk stempel. Het zijn de midden-groepen die, wat dit betreft, de toon aangeven. Waarden als geboorte, eer, krijgsmansroem e.d. die kenmerkend waren voor een feodale samenleving, maken plaats voor vrijheid en gelijkheid (de broederschap die er bij hoort, wordt meestal slechts met de mond beleden, doch niet serieus nagestreefd). Sedert 1789 zijn deze waarden onbetwistbaar naar de top van de waardenhiërarchie gestegen, waarbij in de negentiende eeuw de vrijheid bovenaan stond, in onze eeuw daarentegen de gelijkheid.

Binnen het burgerlijke waardenpatroon hebben zich in de laatste twee eeuwen echter eveneens belangrijke verschuivingen voorgedaan. Zo kan men het negentiende-eeuwse waardenpatroon wellicht het beste karakteriseren door te zeggen dat het vorm wenst te geven aan het leven. Het legt de nadruk op orde, discipline, arbeidzaamheid, spaarzaamheid, waardigheid en zekerheid. Omdat een ordelijke wereld een zekere hiërarchie veronderstelt, wordt een bepaalde mate van ongelijkheid op de koop toe genomen, ook al betekent dit een aantasting van de vrijheid. In onze tijd daarentegen kan men het waardenpatroon kenschetsen als er op gericht grenzen te doorbreken, vrijheid te vergroten, de persoonlijke ontplooiing te begunstigen. Daarom wordt groot belang toegekend aan creativiteit, authenticiteit, oprechtheid en tolerantie. Gelijkheid is een der hoogste waarden geworden, ook al leidt dit soms tot contradicties, doordat bij voorbeeld conformisme wordt bevorderd, terwijl men zegt ieders individuele ontplooiing kansen te willen geven. Ook comfort is, hoewel het niet vaak met zoveel woorden gezegd wordt (behalve dan in de reclame), een hoogvereerde waarde in onze eeuw.

Men moet voorzichtig zijn met het uitspreken van een oordeel over deze waardenpatronen. In de eerste plaats verschillen zij niet zo sterk als uit bovenstaande beknopte karakteristiek zou kunnen lijken. Bijna alle negentiende-eeuwse waarden gelden ook thans nog; ze hebben alleen een wat lagere plaats in de waardenhiërarchie gekregen dan vroeger. En omgekeerd geldt dit ook voor onze eigentijdse waarden als wij hun plaats in de vorige eeuw onderzoeken. Vervolgens moet men bedenken dat wij de negentiende-eeuwse waarden orde, discipline en tucht wellicht als vervreemdend zullen kenschetsen, maar dat negentiende-eeuwers onze beklemtoning van creativiteit individuele ontplooiing eerder als wanorde zouden hebben beschouwd. Zo ook zijn wij geneigd om de vroegere „waardigheid” en decorum vaak als hypocrisie te brandmerken; onze voorouders daarentegen zouden onze drang naar oprechtheid en openheid waarschijnlijk als onkiesheid hebben ervaren. Negentiende-eeuwers wilden zeker niet schijnheilig zijn, evenmin als wij er behoefte aan hebben om opzettelijk onkies te zijn in onze uitingen. Het is, zoals wij al eerder vaststelden, een kwestie van het relatieve belang dat men aan verschillende waarden toekent: welke prevaleren? Heel duidelijk wordt dit als men de woorden „recht en orde” uitspreekt. Het wantrouwen dat deze leuze bij velen oproept, betekent niet dat deze personen voorstanders van onrecht en wanorde zouden zijn. Het wijst er alleen op dat zij aan deze waarden een lagere plaats in de hiërarchie van waarden toekennen dan de verdeders van recht en orde boven alles.

Moesten wij één waarde aangeven die kenmerkend is voor het huidige patroon, dan is dit de gelijkheid. Al in de vorige eeuw stelde Alexis de Tocqueville vast dat de idee der gelijkheid een onstuitbare opmars was begonnen. Hoezeer heeft hij gelijk gekregen! Nog altijd gaat dit proces voort en al zullen de voorstanders van grotere sociale gelijkheid hun doel nog lang niet bereikt achten, hoeveel is er op dit gebied in onze samenleving veranderd in de laatste jaren. In het grote zowel als in het kleine: democratisering van onderwijs en, in mindere mate, van de kerken en van het bedrijfsleven; meer gelijkheid van man en vrouw; geringere verschillen tussen ouders en kinderen; het in onbruik raken van standskleding, ambtsgewaden en titels en in het algemeen van vele uiterlijke standonderscheidingen — het zijn allemaal symptomen van het streven naar grotere gelijkheid. „Elitair” is een woord van afkeuring geworden; en mensen die top-prestaties leveren worden, behalve in de sport, eerder wantrouwend dan bewonderend aangezien. Er kan weinig twijfel aan bestaan dat deze tendentie zich ook in de naaste toekomst zal voortzetten, ook al doen zich soms kleine tegenbewegingen voor (zoals thans in het onderwijs).

Nog één voorbeeld ten slotte, waaruit de grote waarde blijkt die men thans aan gelijkheid toekent. De Engelse socioloog Mark Abrams legde enkele jaren geleden aan een groot aantal van zijn

landgenoten de volgende vraag voor: als U moogt kiezen tussen a. een vergroting van Uw inkomen met f. 50 per week, terwijl alle anderen f. 75 per week meer ontvangen en b. een vergroting van alle inkomens, inclusief het Uwe, met f. 30 per week; wat kiest U dan? De lezer raadt de uitkomst al: 85% van de ondervraagden koos het tweede alternatief.

Het streven naar grotere gelijkheid gaat gepaard met een streven naar meer vrijheid. Tot op zekere hoogte ondersteunen deze bewegingen elkaar. Wie achtergestelde groepen, wie vernederden en verdrukten meer rechten geeft, maakt hen óók vrijer. In onze jongste geschiedenis is het streven naar democratisering hand in hand gegaan met de emancipatie van minderheidsgroepen (vrouwen, etnische groepen, jongeren, homofielen enz.). Er is meer tolerantie, zozeer zelfs dat men van een „toegeeflijke samenleving” („permissive society”) heeft kunnen spreken. Doch het gelijkheidsstreven kan ook, zoals Tocqueville reeds heeft zien aankomen, in strijd komen met de vrijheid. Wie zwakken wil helpen, zal de sterken aan banden moeten leggen. Voorrechten moeten worden ingeperkt; niet kwaad, als het om excessieve voorrechten gaat waarvan minder geprivilegieerden de lasten dragen. Maar hoever kan en mag men gaan met het inperken van de vrijheid van sommigen ter wille van de vrijheid van anderen? Dikwijls doen zich daar dilemma's voor. Meestal wint nog het verlangen naar grotere gelijkheid, maar vroeg of laat zal een evenwicht bereikt moeten worden, wil de vrijheid niet opgeofferd worden aan de gelijkheid. Volgens sommigen is het in onze samenleving al zo ver. De meeste mensen echter zijn voor nog grotere maatschappelijke gelijkheid, vooral als die hun persoonlijke vrijheid niet aantast of lijkt aan te tasten.

Daarbij komt dat het overheersen van de waarde „gelijkheid” in ons huidige cultuurpatroon een zeker conformisme in de hand werkt. Wie zich van anderen onderscheidt, plaatst zich licht in een verkeerd daglicht. Laten we toch vooral gewoon doen. Je bent niets meer dan de ander. Maar, hoe waar dit laatste ook in wezen moge zijn, het gevaar van een grauwe eenvormigheid is door deze ontwikkelingen toch niet geheel denkbeeldig. Concluderend: in de komende kwart eeuw zal het streven naar grotere gelijkheid zich zeer waarschijnlijk verder voortzetten, doch de minder gunstige bijverschijnselen van deze ontwikkeling — meer conformisme, inperking van vrijheden — zullen zich eveneens sterker doen gevoelen.

Tegenstrijdigheden

Bij deze constatering kunnen een aantal kanttekeningen geplaatst worden.

1. In de eerste plaats moet gewezen worden op het merkwaardige en verontrustende feit dat de structurele ontwikkeling van onze samenleving in verschillende opzichten in tegenstelling staat tot de veld winnende idealen van gelijkheid en vrijheid. Onze maatschappelijke structuur wordt geleidelijk opener: meer kansen voor iedereen, meer medezeggenschap, meer mogelijkheden tot persoonlijke ontplooiing. Doch anderzijds wordt deze samenleving geslotener. De rationalisatie en bureaucratisering van het leven, die een gevolg zijn van de industriële productiewijze en de massaliteit van de voorzieningen, leiden tot grotere discipline en reglementering, tot verzakelijking van persoonlijke betrekkingen en aantasting van de persoonlijke sfeer. Het paradoxale van deze ontwikkelingen is dat zij de blijkbaar onvermijdelijke bijverschijnselen zijn van de toegenomen welvaart voor velen. Waarschijnlijk ligt hier een der belangrijkste oorzaken van de gevoelens van de frustratie en vervreemding die zich van zovelen in onze samenleving lijken te hebben meester gemaakt.
2. In onze samenleving zijn geboorte, afkomst en hiërarchie als beginsel van stratificatie vervangen door gelijke kansen voor iedereen. In sociologische vaktaal: verworven status wordt steeds belangrijker dan toegeschreven status. Men verkrijgt zijn positie in de maatschappij niet langer als een vanzelfsprekend recht omdat men in een bepaald milieu geboren is, doch door eigen capaciteiten en energie. In de praktijk betekent dit dat het prestatiebeginsel een grote plaats heeft gekregen. Voor sommigen betekent dit echter een ernstige onzekerheid. Voorts kan worden opgemerkt dat het beginsel van gelijke kansen voor iedereen vaak mogelijkheden tot sociale stijging voorspiegelt die illusoir zijn. Veel meer mensen dan vroeger kunnen een universitaire graad verwerven; doch nu er meer academici zijn, is mede daardoor hun status niet

zo hoog meer als men wel dacht.

3. Misschien wel de belangrijkste kwestie is de volgende. Het streven naar grotere gelijkheid komt, in zijn edelste vorm, voort uit het verlangen naar rechtvaardigheid (andere motieven, zoals afgunst, zullen ook wel meespelen, doch ik wil daar nu van afzien). Het verlangen naar rechtvaardigheid is vertaald in het streven naar grotere gelijkheid, en dit vaak weer in gelijke kansen voor iedereen (hetgeen eigenlijk iets heel anders is). Zolang er sprake is van schreeuwende ongelijkheid, kan men daar geen bezwaar tegen hebben. Minder ongelijkheid, minder verschil in kansen betekenen dan ongetwijfeld ook dat meer rechtvaardigheid verwezenlijkt wordt. Doch wij zagen reeds dat de nadruk op gelijke kansen in vele gevallen leidt tot het centraal stellen van het prestatiebeginsel en ten slotte tot het spookbeeld van de meritocratie. Men kan zich eveneens afvragen of volkomen gelijkheid nog te rijmen is met rechtvaardigheid. Zou niet juist een bepaalde mate van ongelijkheid beter aan dit ideaal beantwoorden? Het zijn vragen die al in de vorige eeuw door sociale filosofen werden besproken, en die vandaag nog klemmender zijn dan toen.

Onzekerheid

Er is nog een andere ontwikkeling op het gebied van waarden en normen die hier vermeld moet worden. Sedert de Reformatie, en vooral sedert de negentiende eeuw, kent onze samenleving geen levensbeschouwelijke eenheid meer. In plaats daarvan is een pluralisme van waarden en normen gekomen. Gelukkig is er tot nu toe nog wel voldoende overeenstemming ten aanzien van deze waarden blijven bestaan om het met elkaar samenleven in onze maatschappij verder mogelijk te maken. Over de waarde van democratische procedures, de rechten van de burger, tolerantie e.d. wordt gelukkig nog in wijde kring gelijk gedacht. Doch overigens kent onze samenleving zeer uiteenlopende levensbeschouwingen en, misschien ten dele als gevolg daarvan, een toenemende onverschilligheid ten aanzien van de fundamentele vraagstukken van het menszijn: de zin van het leven, de basis van de moraal, de bestemming van de mens. Wat dit betreft wordt onze tijd gekenmerkt door een „transcendente dakloosheid”, zoals Georg Lukačs het heeft genoemd.

Er zijn twee redenen waarom deze situatie (die overigens ook zijn positieve kanten heeft) verontrustend is. De eerste is dat de enorme problemen waarmee onze wereld worstelt, voor hun oplossing een bepaalde waardenconsensus vereisen. Er zal op de lange termijn moeten worden gepland, men zal ieders onmiddellijke voordeel moeten afwegen tegen de belangen van de gemeenschap nu en in de

toekomst, er zullen bepaalde offers moeten worden gebracht. Dit alles gaat niet zonder een zekere fundamentele overeenstemming ten aanzien van waarden en normen, en ook niet zonder een bezielend ideaal dat de mensen kan verenigen. Daar wordt sedert jaren op gewezen door overigens zeer uiteenlopende denkers als Mannheim, Bell, Heilbroner en vele anderen. Allen vragen dezen om een „nieuw ethos” dat de mensen verenigen kan voor een gezamenlijke krachtsinspanning.

De tweede reden waarom de „transcendente dakloosheid” wel eens gevaarlijk zou kunnen zijn is dat vele mensen (misschien wij allen wel) in een tijd vol onzekerheden grote behoefte hebben aan een gemeenschappelijke zingeving van hun leven. In onze maatschappij voelen talrijke mensen zich onzeker, niet alleen omdat er gevaren dreigen, maar ook door het snelle tempo van de veranderingen (zelfs als die verbeteringen zijn). Men kan de ingewikkeldheid van het gebeuren niet doorzien en voelt zich machteloos ten aanzien van de ontwikkelingen. In deze situatie is men gevoelig voor denksystemen die een helder inzicht in het gebeuren beloven te geven en die het levensbeschouwelijke vacuüm met schijnidealen vullen. Wij hebben daar in onze eeuw afschrikwekkende voorbeelden van meegemaakt. Als dat in de plaats moet komen van de vroegere, overkoepelende en door velen gedeelde zingevingen, dan nog liever de onzekerheid en verdeeldheid die er nu heerst op het gebied van waarden en normen.

Uitzicht

Om het voorgaande kort samen te vatten: wat de ontwikkeling van waarden en normen betreft, mag men dus verwachten dat het streven naar meer gelijkheid zich zal voortzetten, doch dat naarmate dit ideaal verder verwezenlijkt wordt, de problematische kanten ervan zich duidelijker zullen manifesteren. Vooral het principe van gelijke kansen voor iedereen, met het ermede verbonden prestatiebeginsel, zal onder kritiek komen. Voorts zal zich vermoedelijk een groeiende tegenstelling openbaren tussen de eisen welke de verzorgingsstaat aan ons stelt in ruil voor een betere materiële bestaansbasis — discipline, verzakelijking en rationalisatie — en de in het huidige cultuurpatroon verankerde waarden van creativiteit, vrijheid en individuele ontplooiing. De daardoor ontstane frustraties kunnen, gevoegd bij de onzekerheid die zich van velen heeft meester gemaakt, een bedreiging vormen van tolerantie, vrijheid en andere fundamentele christelijk-humanistische waarden.

J. M. M. de Valk